

Història d'una nena que jugava a construir-se a si mateixa.

Desenvolupament de la identitat corporal d'una nena amb trastorn de l'espectre de l'autisme a través d'una psicoteràpia psicomotriu

Melania Henrich Zannier

Psicòloga. Centre Educatiu i Terapèutic Carrilet

Àngels Morral Subirà

Psicomotricista. Centre Educatiu i Terapèutic Carrilet

Amb la col·laboració de Júlia Miralbell Blanch

Neuropsicòloga. Centre Educatiu i Terapèutic Carrilet

Resum

En el present treball es descriu l'estudi d'observació i comprensió realitzat sobre l'ajuda de la intervenció psicomotriu en una nena de quatre anys amb trastorn de l'espectre de l'autisme (TEA). A partir d'entendre el desenvolupament de la identitat integrada en les primeres relacions amb la mare i coneixent les dificultats que tenen lloc en la construcció d'aquesta identitat en els nens amb TEA, s'ha volgut observar i comprendre com la psicomotricitat, a partir de l'establiment d'un vincle significatiu amb la psicomotricista que acull i dota de significat les expressions motrius de la nena, l'ajuda a transformar-se, a diferenciar-se de l'altre i a construir-se a si mateixa per poder entrar en relació amb el món. Per a la realització de l'estudi, s'ha utilitzat la metodologia observacional, amb la construcció d'un instrument *ad hoc* que permetés recollir l'evolució de la nena al llarg de set sessions estudiades. L'evolució observada ha sigut molt rellevant, mostrant que la indiferenciació i poca consciència corporal que tenia la nena a l'inici, junt amb el rebuig i dificultat de comunicació i relació amb l'altre i l'absència del llenguatge que mostrava, van transformar-se en una creixent diferenciació, la possibilitat de fer un ús més funcional dels objectes aproximant la relació amb l'altre i desenvolupant un pensament progressivament més simbòlic.

Paraules clau

Trastorn de l'Espectre de l'Autisme, psicomotricitat, identitat, unitat corporal, diferenciació, pensament simbòlic, llenguatge, acció.

Abstract

This paper describes the observation and comprehension of the help that a psychomotor intervention can bring to a four-year old child with ASD. Based on the development of identity construction in children with ASD, the aim is to observe and comprehend how psychomotricity helps the child to transform, build and differentiate herself from others. In this way, she interacts with the world thanks to the establishment of a significant relation with the psychomotor therapist, who attends and signifies the motor expressions of the child. The study is based on the observational methodology. We built an *ad hoc* instrument to record the evolution of the child through the seven studied sessions. The evolution observed has been substantial, showing that the undifferentiation and body awareness that characterized the child initially, together with the rejection and difficulty in communication and relations with others as well as the absence of language displayed by the child, resulted in a growing differentiation, a possibility of making a more functional use of the objects while establishing a relation with others and developing an increasing more symbolic thought.

Key Words

Autism Spectrum Disorder, psychomotricity, identity, corporal unit, differentiation, symbolic thought, language, action.

Introducció

El desenvolupament del nen a través de l'experiència del cos

Partint de la idea que diversos autors han elaborat i que Morral (2016) recull en el seu article, podem entendre el cos com a punt de partida cap al desenvolupament de la pròpia identitat, diferenciada de l'altre i de l'entorn, a través del procés originat en la relació biològica i sensorial amb la mare, que evoluciona cap a una relació afectiva amb l'entorn i cap a la construcció d'una "unitat corporal" (en paraules d'Aucouturier (2004, citat a Morral, 2016)) i cap a una unitat psíquica identitària.

En el període prenatal, el fetus necessita la continuïtat de l'embolcall matern per madurar les seves funcions biològiques i sensomotrius, embolcall en el sentit físic de la placenta i en el sentit funcional d'intercanvi d'interaccions biològiques entre mare i fill. Totes les vivències del fetus en aquest embolcall matern satisfactori i sostingut el preparen per a la vida extrauterina, amb la qual ja comença a interactuar, responent motriument als estímuls que rep de l'exterior filtrats per la mare. Sembla que des del primer moment, l'ésser viu no coneix la immobilitat: la mare es mou, i ell respon a les sensacions que viu i als estímuls que rep a través del moviment. Serà, doncs, durant l'embaràs, que el fetus començarà a interioritzar sensacions agradables confoses amb la mare, en una unitat nuclear sensoriomotriu, que podríem entendre com a precursora del Jo, que anirà constituint-se i desenvolupant-se després en la vida extrauterina; i, ahora, aquests intercanvis d'estímuls entre mare i fill seran els precursors del diàleg tònic-emocional i de la posterior comunicació entre ambdós (Aucouturier, 2004).

Des del naixement, el nadó que ara rep sense filtres totes les activitats de l'entorn, buscarà novament l'equilibri d'interaccions amb la mare, per sentir-se protegit i poder adaptar-se als canvis. Davant la pèrdua d'un embolcall,

en necessitarà un altre, que vindrà determinat per les atencions i cures dels pares. El nadó es calmarà a mesura que rebi respostes satisfactòries a les seves necessitats. I és aquí on continua desenvolupant-se el diàleg entre l'adult (en especial la mare) i el fill, on ambdós es transformen recíprocament amb les seves accions. És per això que l'acció (i per tant el moviment) pren importància, en tant que diàleg entre dos, en tant que relació, en tant que interacció amb la consegüent transformació de dos individus. La mare dotarà d'acció els moviments reflexes del nen, responent a aquests i així interaccionant i transformant-se recíprocament. Vinculant els seus moviments a les interaccions plaents que provoca sobre la mare i que la mare provoca sobre ell, el nadó descobreix el plaer per l'acció i el de la seva transformació interna, descobrint així el seu interior, fet que li permetrà diferenciar-se de l'altre. És bonic veure com el nadó descobrirà la seva unitat a partir de l'actuació conjunta amb l'altre. La interiorització de les vivències i seqüències d'acció transformadores continuarà en els engrames d'acció al cervell i la musculatura: informacions que encara no poden ser representades i que només poden ser expressades a través de la motricitat, i no del llenguatge. Aquestes formaran l'estructura tònic-afectiva bàsica de l'individu, on s'emmarcaran els afectes de plaer i desplaer resultants de la relació amb l'objecte, que originaran els hàbits motrius i posturals del nen, expressant les emocions que es manifestin en les relacions (Aucouturier, 2004).

Aquesta unitat sensoriomotriu, aquest primer embolcall comú entre mare i fill (fruit de les accions transformadores tàctils, olfactives, posturals o cinestèsiques en la interacció), serà el primer continent corporal on el fill viurà les seves vivències i sensacions interiors que li permetrà desenvolupar les seves competències, diferenciar-se, viure's a si mateix i accedir al món sense sentir-se sol i desprotegit. Interioritzant-lo, el nen compon el seu embolcall en accions inscrites en el seu cos i, així, podrà sentir-se recobert permanentment i no en funció de la presència de la mare, sentint-se unificat i ple amb el plaer de les seves accions i implicat en la seva transformació. Aquesta primera unitat evolucionarà facilitant-se la integració de les vivències del nen en la unitat i la

segregació de la unitat dual, adquirint els límits entre el dins i el fora, i entre el Jo i l'altre (Aucouturier, 2004).

Anzieu (2016) també ha desenvolupat l'estudi d'aquest continent psíquic, nucli de la identitat a partir de l'experiència corporal, entenent la pell com a embolcall físic i proposant l'existència d'un Jo-pell, embolcall continent del psiquisme de l'individu. El Jo-pell seria la figuració de la qual el nen es serveix, a l'inici del seu desenvolupament, per representar-se a si mateix *"com a Jo que conté els continguts psíquics a partir de la seva experiència de superfície del cos"* (Anzieu, 2016, p. 51), proporcionant les representacions constitutives i les principals funcions del Jo. Així com la pell, el Jo tindria un seguit de funcions imprescindibles pel psiquisme: una funció de *sosteniment* i manteniment del psiquisme a partir de la interiorització del sosteniment rebut en els braços de l'adult, funció que Houzel (2004) també ha tingut en compte, en tant que capacitat d'evitar la dispersió dels objectes interns i de lligar-los entre si en un conjunt coherent; una funció de *continent*, en tant que el Jo conté totes les experiències psíquiques de l'infant i proporciona la continuïtat de si mateix; i una funció d'*individuació* que aporta a l'individu el sentiment de ser únic (Anzieu, 2016). A més, també hi podem afegir la funció de *judici*, que permet diferenciar el món perceptiu de l'imaginari i establir la frontera entre realitat interna i externa (Houzel, 2004). Esther Bick (1993) proposa que es podrà desenvolupar la distinció entre espai intern i extern, gràcies a la funció primària de la pell que es troba en el relligament de les parts de la personalitat del nadó quan aquestes encara no estan diferenciades del cos, fet que serà possible amb la introducció d'un objecte extern capaç de contenir-les.

Com esmenta Houzel (2004), no s'ha d'entendre aquesta estructura psíquica com a estàtica, sinó que és dinàmica i proporcionadora d'una funció de contenció, en tant que actua com a atractor de les experiències sensorials que es van interioritzant: la interiorització de les primeres experiències de relació amb l'altre (en especial amb la mare i amb el pit, durant la lactància) actuaran com a continent de les sensacions i vivències del nadó, com a atractor i organitzador, donant-los una forma estable i un significat. Així, també segons

Bion (citat a Anzieu et al., 2004), és el pit de la mare entès com a representant de tota la comunicació entre el bebè i la mare, el que funcionarà com a eix de referència d'aquesta comunicació primitiva i del desenvolupament de la identitat del nen.

Així, a partir dels sis mesos amb la integració de la unitat corporal i el desenvolupament d'aquest embolcall protector, el nen es mourà, s'agafarà les mans i els peus, s'ocuparà de si mateix tal i com ho van fer els pares abans, i els sol·licitarà amb la mirada, el gest i les expressions com ells van fer-ho abans amb ell, parlant-li, acariciant-lo, somrient-li (Aucouturier, 2004).

A partir d'aquesta reproducció i repetició de les accions, sorgiran els fantasmes d'acció, les representacions de l'acció i del plaer que mantenen el nen en relació amb l'objecte quan aquest no hi és present. Aquesta reproducció, li permet recuperar l'objecte perdut i actuar imaginàriament sobre ell, obtenint així el plaer i la seguretat afectiva que buscava en l'objecte real. Aquests fantasmes representaran la primera forma de pensament diferenciat de la realitat. Quan aquests són continguts per l'entorn afectiu donat per la mare, que els accepta i recull en el joc, en les postures, els gestos o la veu, es transformen originant accions simbòliques que integren la realitat i garanteixen el plaer de la unitat i la continuïtat de l'objecte en la seva absència. Amb la contenció dels fantasmes, s'assegura la continuïtat de l'objecte en el pla simbòlic i, per tant, de la pròpia unitat de si mateix. Recreant l'objecte, el nen el perpetua i es crea a si mateix, i si el nen pot imaginar l'objecte quan aquest no hi és, pot viure la seva separació i desaparició sense angoixa i és així com se'n podrà diferenciar (Aucouturier, 2004).

Prendrà així, doncs, gran importància en aquest desenvolupament cap a la unitat identitària i cap al desenvolupament de pensament simbòlic, el joc, ja que aquest serà la forma de contenir els fantasmes d'acció i poder-los integrar a nivell representacional. Sorgiran jocs d'asseguració profunda d'aquesta unitat de si mateix, a partir de la contenció dels fantasmes, que tindran un rol d'asseguració davant l'angoixa de la pèrdua de la mare i de l'objecte, una funció de manteniment de la unitat de plaer i d'afirmació de si mateix, que

permetran al nen integrar l'objecte, diferenciar-se de l'altre i ser ell mateix. Així hi haurà el joc de jugar a destruir, que el portarà a veure que tot i destruir l'objecte (o la mare), aquest segueix existint i es pot reconstruir: cap als 3 anys, el nen serà capaç de construir sense necessitat de destruir perquè ja no estarà marcat per la cerca de diferenciació, sinó que estarà ben identificat amb la pròpia imatge i podrà dir: "Jo ho faig.", "Jo sóc.", "Jo tinc". Un altre factor assegurador del si mateix, serà l'elevació, el plaer d'estar dempeus, la conquesta de la verticalitat: fenomen que dependrà de la maduració neuromotriu i del sosteniment afectiu de l'adult. Experimentaran amb l'equilibri i la verticalitat, afavorint la constitució de l'esquema corporal que aportarà seguretat a l'ajustament postural. Amb la verticalitat accedirà al món dels adults, existint com un igual, en tant que està dret, però diferent. El nen repeteix una i una altra vegada les activitats de redreçament i de desequilibri per sentir el plaer de la seva unificació i experimentar el plaer de sentir-se sòlid, protegit, sostingut i únic. De seguida que el nen pot controlar el seu cos, assumeix el control de les direccions i de les dimensions de l'espai i podrà explorar-lo: així, el nen es farà cos a través dels objectes, podent conèixer les seves qualitats, i interaccionar-hi, ja que amb el seu ajustament tònic, postural i emocional s'apropiarà dels objectes actuant sobre ells i sobre l'espai, i així es constituirà a si mateix. I com a continuació de l'experiència de redreçar-se, apareixeran els jocs de desequilibrar-se i de caure, superant-ne la por jugant-la, deixant-se caure sobre matalassos, i repetint una i una altra vegada les caigudes per assegurar-se d'ell mateix, ja que pot reincorporar-se i reconstruir-se. El plaer de la caiguda permet l'afirmació de si mateix davant de l'altre i és la prova d'una separació ben assumida, marcant la constitució d'una unitat de plaer sòlida i estable, indicant la continuïtat de la representació de si mateix. El joc de caiguda evolucionarà cap al joc de saltar (Aucouturier, 2004).

Winnicott (2004) ha donat especial importància en l'explicació del desenvolupament dels nens en les etapes primerenques de la vida, a l'objecte transicional dels infants, com a primera possessió entesa pel nen com el "no-jo", situada a fora (ajudant al nen a distingir un interior i un exterior), i que

acompanya el desenvolupament de la capacitat d'idear, imaginar i per tant de crear l'objecte. Aquest objecte transicional és el que permet el desenvolupament i el pas a través del simbolisme, des del que és subjectiu al que és objectiu, el pas cap a l'experiència, passant a través del joc. Junt amb aquests objectes transicionals, les vocalitzacions dels nadons o la repetició de cançons es trobarien en la que Winnicott anomena la "zona intermèdia": espai on l'ús d'objectes i paraules és concebut com a extern i diferent del propi cos, però que alhora tampoc pertany a l'espai de la realitat exterior de l'altre, sinó que es troba en un punt entremig. I és important que sigui així per poder anar dominant el que està a fora: amb el joc, el nen s'apropa a un objecte de la realitat exterior, utilitzant-lo des de la seva realitat interior. Això facilita el creixement, les relacions i la comunicació. Permetrà passar a un joc compartit i posteriorment a gaudir de les experiències culturals i contribuirà a la cerca de la identitat, ja que en el joc el nen crea i hi investeix la seva personalitat completa, descobrint-se a si mateix (Winnicott, 2004).

Així doncs, la continuïtat de si mateix es desenvolupa d'acord a la qualitat de les interaccions entre el nen i l'entorn que es deixa transformar contínuament. És el resultat de la integració de la continuïtat dels processos de transformació que ofereixen al nen una unitat de plaer ininterrompuda que garanteix la seva seguretat afectiva. El sentiment de continuïtat de si mateix es veu assegurat gràcies al plaer de la continuïtat de l'existència en les accions simbòliques de ser creatiu, de comunicar, jugar i d'aprendre. Aquest plaer de ser ell mateix, de construir-se i de descobrir el món, el nen el manifestarà a través de l'expressivitat motriu, a través de la resolució dels seus conflictes interns, les seves angoixes arcaïques, les seves pors i desigs (Aucouturier, 2004).

Les dificultats en els nens amb trastorn de l'espectre de l'autisme (TEA)

Qualsevol alteració en un punt d'aquest procés, podrà tenir efectes que debilitin o dificultin la construcció i continuïtat de si mateix, de la unitat de plaer i de la diferenciació respecte l'altre. En l'autisme, les interioritzacions de les

accions transformadores són pobres en qualitat i quantitat. I, contràriament, s'interioritzen fortes angoixes de caiguda al buit, de trencar-se o buidar-se, perdent així el fil de la continuïtat psíquica amb el risc de no desenvolupar la unitat de plaer i la vivència de límit, d'embolcall protector interioritzat. Aquest fet porta al bloqueig de la constitució de la identitat diferenciada, plena i unitària, ja que sense la integració d'un embolcall intern, no pot viure la separació sense angoixa (González et al., 2014) i, per tant, porta a sentir angoixes de buit interior que ha de ser omplert amb manifestacions com l'agitació motriu. En viure aquest procés de forma preverbal i preconceptual, queda bloquejat el desenvolupament cognitiu i afectiu (Aucouturier, 2004).

La vivència del nen autista es caracteritza per una manca d'integració de les sensacions i d'indiferenciació, lligada a l'autosensorialitat i a la cerca d'un món de sensacions que no han pogut ser connectades, sostingudes i significades a nivell de pensament i que ell mateix provoca i repeteix (Morral, 2016) per reassegurar-se davant l'angoixa. Aquesta impossibilitat d'introjectar un objecte capaç de contenir i integrar les parts de la personalitat primerenques, estarà acompanyada de confusions en la identitat, que portaran al nen a la cerca d'algun estímul extern (veu, llum, olor, objecte) que li facin sentir unides les parts no integrades de la seva personalitat: davant l'absència d'una pell primària, busca construir una segona pell que substitueix la funció contenidora (Bick, 1993).

El fet de no sentir-se embolcallat i sostingut per l'altre davant les angoixes de caiguda que experimenten tots els nens (fet que li impedeix interioritzar un embolcall protector propi) i el fet que experimenti el seu embolcall però amb l'interior "*buit, negre, inanimat, mut, a falta d'experiències concretes que l'actualitzin*" (Anzieu, 2016, p. 248), ple de forats negres corresponents a la por de buidar-se de la substància vital interna (Tustin, s.d., citat a Anzieu, 2016), sense la vivència d'un continent on existir i amb la consegüent por de desaparèixer i perdre's en el buit, el nen autista construeix un límit de tensions tòniques i agitació motriu com a forma de sostenir-se ell, quedant penjat en estímuls sensorials com les olors, sons o veus, o en l'aferrament a un objecte

extern i dur, en comptes de poder-se sostenir per la unitat corporal de plaer interioritzada (Aucouturier, 2004). Construeixen una segona pell tònica sense afectes, desigs o angoixes que actua com a continent fals dispersant les vivències sensorials en les qualitats físiques dels objectes (Bick, 1968, citat a Aucouturier, 2004), de manera que l'objecte no assoleix una representació simbòlica en la ment, sinó que les vivències sensorials queden arrelades en l'experimentació sensorial de l'objecte. En aquest continent fals d'estereotípies motrius o sonores, s'hi dipositaran les emocions eliminant-ne el seu contingut psíquic, en forma de descàrregues motrius (Aucouturier, 2004).

Com indica Tustin (1988), el desenvolupament de la simbolització depèn de la capacitat de separar-se i diferenciar-se del món extern, i això els nens autistes no poden fer-ho ja que queden atrapats sense poder diferenciar entre subjecte o objecte, entre intern i extern. En tant que han quedat aferrats a les sensacions físiques aportades per alguns objectes, no poden adquirir la consciència de separació corporal i sentir-se diferents de l'objecte, ja que aquell és sentit com a part del propi cos. Això fa que no puguin tolerar l'absència de l'objecte evocant-lo mentalment (Tustin, 1988).

En l'autisme infantil, com indica J. de Ajuriaguerra (citat a Rota, 2015), trobem trastorns psicomotrius en tant que hi ha una dificultat per construir la consciència del cos i de l'esquema corporal, en el qual persisteixen actes motors reflexos que busquen alliberar l'ansietat (estereotípies motrius i sonores), o formes d'actuació mimètica, on l'activitat del nen és el reflex de la d'un altre sense fer-la pròpia. Per tant, trobarem en les manifestacions corporals i motrius del nen amb autisme, l'exteriorització i expressió dels seus problemes profunds (Rota, 2015). Per això podem entendre, que el nen amb autisme comunicarà sense paraules, fent-ho a partir de les externalitzacions sensorials que permeten posar fora del continent psíquic (que no ha pogut constituir-se) les vivències que no poden ser viscudes a l'interior: el nen pot manifestar la vivència de les sensacions a través de l'acció (Morral, 2016). Sembla que el nen amb autisme tingui dificultats per sentir-se dins del seu cos, que visqui a fora, no sentint el dolor o els afectes i sense poder utilitzar el seu cos

com a mitjà per comunicar-se i relacionar-se, sinó només com a forma d'externalitzar les vivències, així *“el subjecte no troba una altra forma de mediació i de comunicació que no sigui el cos, que d'aquesta manera es converteix en una expressió simptomàtica”* (Rota, 2015, p.16). Busquen l'embolcall corporal i relacional en l'agitació psicomotriu i així caminen, corren, vocalitzen o rebutgen la comunicació ignorant les mirades en una forma de para-excitació cap a l'exterior, sense tenir una pell interna (Anzieu, 2016).

Un tema important a considerar és que les dificultats anteriorment esmentades, repercuteixen en la comunicació i també en la possibilitat de *jug* del nen i, per tant, en l'ús que fan dels objectes. Com indica Tustin (1988), els nens autistes solen aferrar-se a objectes durs (objectes autistes) no per l'objecte que són, ni fent-ne un ús funcional, sinó per les sensacions que provoquen, ja que el nen els viu com a parts del propi cos que proporcionen seguretat. Aquests objectes mantenen lluny de la consciència la percepció del no-jo (de l'altre) que el nen amb autisme tant busca no percebre (per la forta dificultat que té per diferenciar-se). Per tant, l'ús d'aquests objectes és totalment idiosincràtic, les sensacions generades ho són únicament pel nen i no tenen una realitat objectiva, i per tant, l'ús d'aquests no els ajuda a apropar-se al món i diferenciar-se, sinó que bloqueja el desenvolupament emocional i cognitiu, la capacitat pel joc i per relacionar-se. L'autista omple les seves carències psicològiques amb les sensacions provocades per alguns objectes, quedant atrapats en la sensorialitat i en allò físicament present, depenent de la presència de l'objecte per sentir les sensacions i quedant així impossibilitats el record, la imaginació i el pensament; elements indispensables pel joc. Els jocs que s'aporten a aquests nens (que no tenen capacitat de simbolitzar) no tindran significat comunicacional per a ells, només tindran significat en referència a les sensacions que aportin (Tustin, 1988).

El treball de la psicomotricitat amb el nen amb TEA

L'expressivitat motriu del nen és el mitjà per manifestar el plaer de ser un mateix i, alhora, pot ser el mitjà per comunicar el seu patiment i malestar (Aucouturier, 2004). Per això, l'objectiu de la psicomotricitat terapèutica en nens

amb autisme és el de poder connectar les experiències sensorials que no estan mentalitzades (integrades) a través d'una relació significativa amb l'altre, que permeti la integració de les vivències en la unitat corporal diferenciada, fent possible que el nen desenvolupi la seva identitat. Totes les expressions que faci el nen, encara que siguin desadaptades, seran acollides i se'ls hi donarà una significació en la relació amb el psicomotricista perquè puguin ser interioritzades en la continuïtat de si mateix. A partir de les manifestacions de la indiferenciació, s'acompanyarà el nen cap a la construcció de la seva identitat diferenciada (González et al., 2014).

En l'ajuda psicomotriu individual, el psicomotricista establirà amb el nen una relació de confiança que aculli a la persona per tal que es pugui sentir atesa i sostinguda (Aucouturier, 2004). A partir del joc i de l'observació de la conducta motriu del nen, es podrà observar on ha quedat encallat en el seu desenvolupament i a partir d'allà, es podrà treballar per connectar les vivències, integrar-les i representar-les simbòlicament, alhora que s'acompanyarà el nen perquè el joc sigui alhora cada cop més simbòlic, ajudant-lo així a organitzar-se i estructurar-se. El terapeuta busca aportar un embolcall contenidor, continuu i significatiu que a través de la relació, el nen pugui anar interioritzant en forma de vivència afectiva segura (González et al., 2014). Això es farà també amb la repetició d'accions, jocs i situacions, ja que a cada repetició es creen transformacions i s'ajuda al nen a assegurar-se podent anticipar les accions sense angoixa; es proporciona l'entorn per ajustar-se tònic-emocionalment al món extern, i es permet el record i la continuïtat de les vivències (Aucouturier, 2004).

A diferència de l'ús que fan amb els objectes autistes, que tapen i bloquegen les emocions de les experiències impedit que aquestes es processin i transformin, els jocs, especialment els compartits, són importantíssims per al desenvolupament, ja que ajuden a processar les vivències, fent que els sentiments tinguin un lloc on anar, i puguin ser elaborats junt amb una altra persona. Per això, el treball amb els nens autistes requereix el fet de buscar apropar-los a fer un ús dels objectes per la seva funció realista i compartida en

oposició a l'ús idiosincràtic que en fan ells. Només a través d'un ús funcional i respectuós dels objectes, a partir de ser conscients de la seva naturalesa, es podrà desenvolupar la imaginació i el pensament (Tustin, 1988). La psicoteràpia tindrà lloc en la superposició de la zona de joc del pacient i del terapeuta, entre dues persones que juguen juntes; així, el treball del terapeuta serà el de dur a l'espai de joc el nen que es trobi en un estat que no pot jugar (Winnicott, 2004).

La ballarina i coreògrafa Martha Graham (1992, p.10) va dir que *“el moviment no menteix mai. És un baròmetre revelant el clima de l'ànima a aquells qui el saben llegir”*. I és en aquest sentit que el psicomotricista atén a la motricitat del nen, per entendre què revela, quines dificultats interiors està manifestant per així ajudar-lo a superar-les. Ella mateixa (1992) indicava la importància de la pràctica com a forma d'aprendre a ballar o a viure: és a partir de la pràctica d'unes accions que podem evolucionar i tenir un sentit de si mateix que existeix i podem de gaudir la satisfacció de l'ànim.

La pràctica psicomotriu és una ajuda per al desenvolupament de l'acció per a aquells nens que no han pogut assumir les angoixes arcaïques del desenvolupament i arribar a una integració de les seves vivències en una unitat corporal diferenciada que li permet accedir al simbolisme i a les accions simbòliques. L'objectiu serà el de *“restaurar, o instaurar, el vincle somato-psíquic per atenuar els trastorns de l'expressivitat motriu del nen i permetre-li pensar en acció”* (Aucouturier, 2004 p. 235).

Objectius

L'objectiu general que es persegueix és observar l'efecte de la pràctica psicomotriu terapèutica individual a una nena de 4 anys que presenta TEA, centrada en l'atenció a les seves expressions motrius, en la significació de les seves accions per part de la psicomotricista i en l'establiment d'una relació significativa amb ella, amb la finalitat d'ajudar-la a desenvolupar la seva identitat i a fer un ús funcional dels objectes. Els objectius específics són els següents:

- Observar, registrar i seguir l'evolució de les sessions de psicomotricitat per valorar com la nena amb TEA, a través del moviment, entra en relació amb l'espai i estableix un vincle significatiu amb la psicomotricista de tal manera que pot integrar les vivències sensorials experimentades en un embolcall continent interioritzat que li permeti gaudir del plaer de ser i de moure's i viure el món exterior des de la seva identitat diferenciada i única.
- Analitzar si aquest procés es relaciona i contribueix al desenvolupament del pensament simbòlic.
- Analitzar si la pràctica psicomotriu i el treball a través del cos en relació amb el joc i l'objecte ajuden a la nena a apropar-se als objectes i fer-ne un ús progressivament més funcional.

Mètode

Participants

La Jana¹ és una nena de 4 anys amb diagnòstic de TEA. Cursa una escolarització compartida. El diagnòstic es va dur a terme per un equip de psicòlegs especialitzats i es va basar en els criteris DSM-V, la història de desenvolupament i la simptomatologia actual. Aquest es va confirmar a partir dels resultats obtinguts a l'Autism Diagnostic Observation Schedule-2 (ADOS-2) (Lord et al., 2015), on va obtenir una puntuació total de 18, que correspon a autisme. De la seva història de desenvolupament destaca el naixement poc abans de terme. Als 2 anys ingressa a l'escola bressol on es realitza la detecció de les senyals d'alarma de TEA. El diagnòstic de TEA es va realitzar al centre de desenvolupament i atenció precoç (CDIAP) on se la va derivar.

Pel que fa a l'alimentació, només es destaquen dificultats per acceptar nous aliments. En referència al control dels esfínters, destaquen retencions

1. *Jana* és un nom inventat per mantenir l'anonimat de la nena estudiada en aquest treball.

llargues i enuresi secundària ocasional. Pel que fa al llenguatge, les primeres paraules (“mama”, “papa”) van aparèixer entre els 17-18 mesos, amb una posterior regressió. No semblava presentar alteracions del son. Li costaven els moments de separació amb la mare.

La psicomotricista, de formació psicodinàmica i especialitzada en Pràctica Psicomotriu Aucouturier fomenta el seu treball amb nens amb TEA basant-se en aquesta pràctica, per això aquesta investigació s’ha basat principalment en la proposta psicomotriu i la comprensió del desenvolupament del nen que fa Bernard Aucouturier (2004). L’estructura teòrica de la comprensió de la psicomotricitat que ell proposa es basa en la cultura psicoanalítica, ja que aquesta permet descobrir el passat de la història relacional del nen a través del present; la psicomotricitat buscava treballar els encallaments del passat a través del vincle relacional que s’estableix en el moment present entre el nen i el psicomotricista (Aucouturier, 2004).

L’observadora del procés terapèutic és una psicòloga en formació del centre. Les seves tasques han consistit en el registre i l’anàlisi de les dades, així com l’acompanyament en la reflexió i seguiment del cas.

Disseny

Pel present estudi s’han observat i estudiat 7 sessions consecutives de la psicoteràpia psicomotriu individual que la Jana va realitzar al llarg de 10 mesos. El tractament era de freqüència setmanal amb 45 minuts de durada per sessió. Les sessions observades van tenir lloc durant el tercer i el cinquè mes del tractament en una sala de psicomotricitat amb el material propi d’aquesta pràctica.

L’estructura de la sala estava organitzada sempre amb la mateixa disposició de manera que la nena pogués anticipar les activitats que realitzaria sentint-se segura i lliure per expressar-se, ja que, així com els límits verbals o conductuals proposats per la psicomotricista resulten importantíssims per contenir les expressions de l’infant, els límits espacials aporten un altre grau de contenció imprescindible en el treball de diferenciació amb els nens amb TEA (Morral et al., 2012). Com a material es van utilitzar coixins tous i grans,

túnels de tela, espatlleres i un joc de construcció de peces de fusta. Aquest, format per peces de coloració neutra d’entre 30 i 40 centímetres buides a l’interior, buscava allunyar paràmetres sensorials i apropar-se a la nena a través de la forma i la dimensió induint així paràmetres més cognitius que sensorials; el treball amb aquest material aportava una altra clau per integrar les vivències, ajudant a representar-les a un pla més simbòlic (Aucouturier, 2004).

La psicomotricista, en l’ajuda psicomotriu individual, com indica Aucouturier (2004) realitzava una observació motriu interactiva, establint una relació empàtica que permetés la interacció entre nena i psicomotricista a nivell corporal i emocional. A més a més, com proposen Morral et al. (2012), s’aportaven a les sessions alguns elements que ajuden de forma molt significativa el canvi i el desenvolupament d’una identitat diferenciada i d’una vivència cada cop més simbòlica del que és viscut més sensorialment: la psicomotricista realitzava anticipacions que ajudaven a la nena a viure sense tanta angoixa els canvis; verbalitzacions, posant paraules al què feia o deixava de fer la nena tot reforçant la significació de les intervencions de la psicomotricista (Rota, 2015); i dramatitzacions, ajudant a la nena a comprendre i viure les seves emocions.

Instruments

La terapeuta va registrar els fets i impressions clíniques en un document narratiu (Taula 1). Per la realització de la present investigació, i per tant, per poder passar del registre narratiu que recollia la psicomotricista amb les seves observacions i impressions durant les sessions (Arias et al., 2015) a un registre sistematitzat i acurat de les dades, va ser imprescindible l’elaboració d’un instrument d’observació. L’instrument es va elaborar *ad hoc* per tal que permetés registrar aquells comportaments i components de la sessió rellevants per entendre el desenvolupament de l’infant. El sistema de categories es va elaborar a partir de la revisió teòrica sobre les sessions de psicomotricitat, en especial dels paràmetres d’observació de l’expressivitat motriu del nen proposats per Aucouturier (2004), de l’observació d’algunes de les sessions i del diàleg constant amb la psicomotricista.

“Entra a la sala amb les sabates posades. No se les vol treure. Finalment aconseguixo que es tregui les sabates. No es capaç de seure a la cadira. Tira les sabates per la sala i corrent es dirigeix cap als coixins. Tira tots els coixins al terra. Mira com cauen els petits que estan col·locats en un prestatge. Els posa a l’extrem del prestatge i amb delicadesa i lentitud els va apropant al límit fins que cauen al terra. Amb el seu cos realitza moviments en forma de saltirons. Els coixins grans els tira i els barreja. Queda tota la sala plena de coixins al terra. La Jana s’hi tira a sobre. Acaba caient a terra. Es dona cops contra el terra. En un moment donat, es dona un cop fort amb la barana de ferro de la finestra. Segueix movent-se com si res. Durant tota aquesta estona inicial, no em mira i desvia la mirada (girant el cap o tancant els ulls) de forma evident quan busco el contacte ocular. M’aparta davant del contacte corporal. Em situo a una certa distància i poso alguna paraula a les seves accions. Sobretot verbalitzo la sensació de caiguda i de barreja i caos del material. No faig massa menció a la diferenciació self-objecte.

Puja a les espatlles. És una nena àgil, amb bones capacitats motrius. Gaudeix del moviment i penso que a través d’un treball corporal pot arribar a vivenciar i significar una diferenciació jo-no jo i també a organitzar una estructura i una identitat corporal.

Es queda una estona a dalt de les espatlles. Mira els coixins escampats per tota la sala.

Passa d’una espatllera a l’altra. Sense recolzar els peus a l’espatllera, de cop i volta, sense cap senyal d’anticipació, es deixa caure. Cau amb els genolls al matalàs. M’espanto per la proximitat amb l’espatllera respecte el lloc on cau. Segurament, mostro i actuo corporalment i verbalment aquest espant. S’estira al matalàs mirant el terra. Va buscant petits borrisols que hi ha per terra, mentre jo li dic que potser està una mica espantada. A mi no em coneix, no coneix la sala... De cop i volta deixa caure la seva saliva al terra. Jo més tranquil·la li explico que m’he espantat per si s’havia fet mal. També li vaig posant paraules a les seves maniobres sensorials que realitza amb la saliva. Aquí sí que puc seure al seure costat i no m’aparta.

Poc a poc vaig anticipant el final de la sessió. Utilitzo una melodia suau i vaig recollint la sala. Torna a ser un moment difícil. Jo recullo i ella ho torna a tirar. S’apropa a les cadiretes i amb tot el seu cos les fa caure (no utilitza les mans). Amb la sala a mig recollir i amb certa dificultat per tornar a posar les sabates, m’acomio de la Jana remarcant que ens veurem cada dilluns.”

Taula 1: Exemple de registre narratiu realitzat per la psicomotricista

Com indica Anguera (1993 citada a Arias et al., 2014) el sistema de categories es pot considerar complet quan compleix els criteris d’exhaustivitat (tot comportament considerat com objecte d’estudi pot ser assignat a una de les categories) i de mútua exclusivitat (no hi ha solapament entre les categories). El present instrument (Taula 2) ha intentat ajustar-se al màxim a aquests dos criteris.

INSTRUMENT D'OBSERVACIÓ				
Observació:				
		No mostra	S'hi aproxima	Mostra
Relació amb l'altre				
1.	Accepta i realitza les propostes de la psicomotricista			
2.	Sol·licita a l'altre (amb la mirada, amb el gest...)			
3.	Mira a l'altre			
4.	Vocalitzacions			
Estructura corporal pròpia				
5.	Se sosté i desplaça verticalment			
6.	S'està estirada per terra o pel mobiliari			
7.	S'enfila en el mobiliari o les espatlles			
Relació amb l'objecte – Ús funcional				
Mobiliari de la sala (armaris, cadires, espatlles)				
8.	Cau / es deixa caure			
9.	Busca el límit i la inestabilitat en el mobiliari (equilibri – desequilibri, caic – no caic indiferenciat)			
10.	Juga a caure – no caure			
11.	Salta fent ús de mans i peus			
Coixins i teles				
12.	Destruïx			
13.	Sensació de caiguda indiferenciada			
14.	Juga a caure – no caure			
15.	S'amaga (dins/fora)			
Túnel				
16.	Entra i surt (comprensió dins/fora)			
Peces de fusta				
17.	Manipulació indiferenciada de l'objecte (amb el cos)			
18.	Destrucció indiferenciada de l'objecte (amb el cos)			
19.	Destrucció diferenciada de l'objecte (amb les mans)			
20.	Construcció i destrucció diferenciada (amb les mans)			
Altres aspectes a observar				
21.	Organització de l'espai i el temps			

Taula 2: Instrument d'observació – full de registre

Així s'han tingut en compte 3 sistemes de categories: (1) la Relació amb l'altre, que vol observar els comportaments i situacions en què la nena es relaciona amb la psicomotricista i l'observadora en el context de situació terapèutica i per tant, com accepta i realitza les propostes de la psicomotricista, com sol·licita a l'altre, com mira a l'altre i com és la presència de vocalitzacions; (2) l'Estructura corporal pròpia, que centra l'interès en les propostes que busquen estimular la consciència corporal de la nena, l'expressió de les seves tensions i emocions a través dels objectes i jocs de la sala, promovent així la construcció de la seva identitat diferenciada, la vivència de les emocions i la relació amb l'altre i el món, observant com se sosté i desplaça verticalment, si s'està estirada per terra o si s'enfila al mobiliari; i finalment (3) la Relació amb l'objecte, que busca observar el pas d'una aproximació sensorial i indiferenciada dels objectes i materials de la sala cap a un ús més funcional d'aquests, observant per tant, la forma de joc que s'hi estableix, caient, destruint o saltant.

Com es pot observar en l'instrument, les valoracions de les categories responen a tres nivells de presència o no presència dels comportaments: els valors adjudicats per registrar la freqüència de la conducta han sigut: 0 per la no presència del comportament, 1 per l'aproximació d'aquest i 2 per la completa realització de l'acció. D'aquesta manera es valora no únicament l'aparició o no d'un comportament, sinó com aquest ha pogut aparèixer, com ha sigut l'evolució, el pas de la no presència a l'execució de determinades accions. Aproximar la conducta sembla un pas indispensable per poder-la realitzar plenament i gaudir-la, especialment en nens que, com s'ha anat descrivint, necessiten una certa invariància en les situacions contextuals abans de poder començar a desenvolupar canvis. Com expliquen Viloca i Alcàcer (2014), necessitaran que per part del terapeuta el tractament sigui inicialment com un embolcall sensorial on s'hi estableixi un ritme constant i invariant de les pautes relacionals i que sigui dins d'aquesta repetició que s'introdueixin canvis que permetran que l'infant es vagi diferenciant i aproximant cada cop més experiències. Per això, s'ha considerat important tenir en compte aquells moments en què les conductes eren aproximades però no realitzades plenament.

Procediment

Es tracta d'un estudi qualitatiu, de cas únic, basat en la metodologia observacional. L'ús de la metodologia observacional ha semblat el més adequat perquè, com indica Anguera (2000, citada a Arias et al., 2014): assegura l'espontaneïtat del comportament de l'infant; permet no haver d'intervenir en la situació estudiada modificant-la i per tant adapta la investigació al context natural; permet copsar la gran riquesa informativa de la situació observada; no ha sigut necessària una mostra representativa de la població sinó que la unitat d'anàlisi ha sigut l'individu; ha permès l'elaboració d'un instrument específic per aquest cas ajustant-lo entre la situació concreta real i el marc teòric sobre la psicomotricitat terapèutica amb una nena amb TEA, permetent així, l'anàlisi de les dades intrasessió i intersessió, observar de manera molt rica el desenvolupament i el procés terapèutic.

Recollida de dades. El registre de les observacions va ser realitzat per la psicòloga que participava com a observadora durant les sessions estudiades, tot recollint l'ocurrència o freqüència dels comportaments estudiats de l'infant.

Anàlisi de les dades. A partir del registre, es va procedir a sistematitzar els resultats obtinguts realitzant-ne una anàlisi descriptiva a partir del paràmetre de freqüència amb el programa Microsoft Excel (Microsoft Excel 2008, versió 12.2.4 per a Mac, Microsoft Corporation, Redmond, WA). Així mateix, es va obtenir la línia de la tendència que ha seguit la Jana a l'hora de mostrar o no els comportaments estudiats amb el mateix programa.

Resultats

Síntesi clínica

Durant les primeres sessions de psicomotricitat, la Jana rebutjava la presència de la psicomotricista, la seva proximitat o les propostes que aquesta li feia. Buscava la sensació de la caiguda a través de tirar per terra tots els coixins que

estaven inicialment ben apilats, i deixant-se caure per damunt dels coixins o des de les espatlles.

A mesura que van avançar les sessions de psicomotricitat, la psicomotricista va anar apropant-se a la Jana a collint les seves vivències i sensacions, posant-hi paraules i fent-li propostes partint dels seus interessos i així, va començar a tolerar més la presència de la psicomotricista, la mirava, la seguia i va començar a realitzar algunes de les propostes que ella li feia en relació al material. Les caigudes inicials es van anar reduint i van anar apareixent formes de joc, interès per saltar i per construir.

A les últimes sessions, la Jana seguia la psicomotricista en les seves propostes, entrant al túnel, jugant amb peces de fusta amb les quals feia construccions, saltant des de les espatlles o des dels coixins conjuntament amb la psicomotricista, esperant que ella contés fins a tres per començar. Van aparèixer a més a més paraules per realitzar demandes concretes a la psicomotricista.

Anàlisi descriptiva

El registre de la freqüència acumulada d'aparició, no aparició o aproximació de les conductes de la Jana es pot observar a la Taula 3.

FREQUÈNCIES ACUMULADES DE LES CONDUCTES OBSERVADES A LES 7 SESSIONS							
Categories	Sessions observades						
	1a	2a	3a	4a	5a	6a	7a
Relació amb l'altre							
Accepta i realitza les propostes de la psicomotricista	0	0	1	1	2	2	2
Sol·licita a l'altre (amb la mirada, amb el gest...)	2	0	1	0	1	2	1
Mira a l'altre	1	1	1	2	1	2	1
Vocalitzacions	2	2	2	2	2	2	2
Estructura corporal pròpia							
Se sosté i desplaça verticalment	2	2	2	2	2	2	2
S'està estirada per terra o pel mobiliari	2	2	2	0	0	0	0
S'enfila en el mobiliari o les espatlles	2	2	2	2	2	2	2
Relació amb l'objecte – Ús funcional							
Mobiliari de la sala (armaris, cadires, espatlles)							
Cau / es deixa caure	0	1	1	0	0	0	0
Busca el límit i la inestabilitat en el mobiliari (equilibri – desequilibri, caic – no caic indiferenciat)	2	2	2	1	1	0	0
Juga a caure – no caure	0	0	0	2	0	0	2
Salta fent ús de mans i peus	1	0	2	2	2	2	2
Coixins i teles							
Destruïx	2	2	2	2	2	2	2
Sensació de caiguda indiferenciada	2	2	2	1	0	1	0
Juga a caure – no caure	0	0	0	2	2	0	1
S'amaga (dins/fora)	1	1	1	0	0	2	2
Túnel							
Entra i surt (comprensió dins/fora)	1	1	2	0	0	2	2
Peces de fusta							
Manipulació indiferenciada de l'objecte (amb el cos)	0	2	2	0	0	0	1
Destrucció indiferenciada de l'objecte (amb el cos)	0	2	2	1	0	0	0
Destrucció diferenciada de l'objecte (amb les mans)	0	1	2	2	2	0	2
Construcció i destrucció diferenciada (amb les mans)	0	0	0	2	2	0	2
Altres aspectes a observar							
Organització de l'espai i el temps	0	0	1	1	1	1	1

Taula 3. Freqüències acumulades de les conductes observades a les 7 sessions

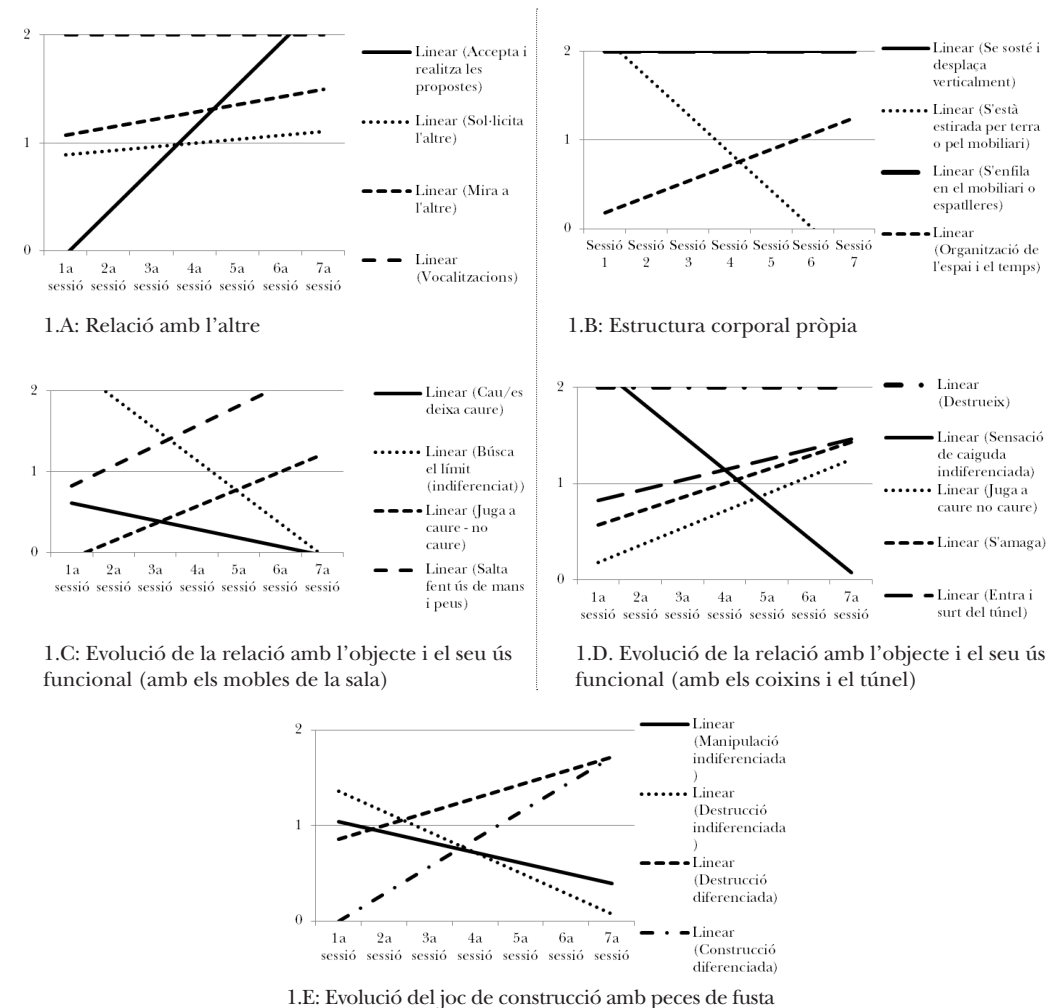

Figura 1. Tendències de les conductes recollides en el sistema de categories

En la figura 1 es mostra l'evolució de la Jana pel que fa a les conductes recollides en el sistema de categories. En concret, la figura 1.A mostra l'evolució de la Jana referent a la relació amb l'altre. S'ha representat gràficament la tendència de les categories "Accepta i realitza les propostes", "Sol·licita l'altre",

“Mira a l’altre” i “Vocalitzacions”, a partir de la qual es pot observar l’augment progressiu d’aquests comportaments al llarg de les sessions.

En la figura 1.B es pot observar l’evolució de l’estructura corporal de la Jana. Queden representats els resultats del registre de les categories “Se sosté i desplaça verticalment”, “S’està estirada per terra o pel mobiliari”, “S’enfila al mobiliari o espatlteres” i “Organització de l’espai i el temps”. S’ha obtingut la línia de la tendència de la Jana d’estar-se estirada per terra o pel mobiliari, la qual s’observa com disminueix al llarg de les sessions; i la tendència de l’organització de l’espai i el temps de la Jana.

Els resultats del registre observacional referents al sistema de categories de la relació de la Jana amb els objectes i l’ús funcional que en feia s’han recollit en les figures 1.C, D i E. En concret, la figura 1.C mostra la tendència de la Jana en els ítems de “Cau – es deixa caure”, “Busca el límit”, “Juga a caure – no caure” i “Salta fent ús de mans i peus”. Amb aquestes, s’observa com, a mesura que disminueixen els comportaments de caure i buscar el límit, han anat augmentant els comportaments de jugar a caure – no caure i de saltar fent ús de les mans i els peus.

A la figura 1.D s’observa l’evolució de la relació amb els coixins i el túnel que ha tingut la Jana al llarg de les set sessions de psicomotricitat. A partir de les tendències obtingudes, s’observa com han disminuït els comportaments de “Sensació de caiguda indiferenciada”, mentre augmentaven els de “Jugar a caure – no caure”. També pot observar-se com han augmentat els comportaments d’amargar-se dins dels coixins i d’entrar i sortir del túnel.

Finalment, a la figura 1.E, s’observa l’evolució del joc de construccions de la Jana. Amb les línies de tendència de cadascuna de les categories, s’observa com ha anat disminuint l’ús indiferenciat de les peces, mentre que ha anat augmentant l’ús diferenciat de destrucció i construcció.

Discussió

La Jana, en les seves primeres sessions de psicomotricitat, mostrava en el seu comportament, accions i actituds pròpies de les dificultats d’una nena amb

autisme. Es pot observar com aquestes dificultats inicials, han anat millorant progressivament al llarg de les set sessions.

Fixant-nos en l’aspecte relacional de la Jana amb la psicomotricista, es podia observar inicialment, que la Jana tendia a rebutjar o ignorar la comunicació amb aquesta. La mirada no es dirigia a ella en cap moment, no seguia cap de les seves propostes, sinó que anava per l’espai segons els seus interessos i només s’apropava a ella si necessitava alguna ajuda, agafant-la pel cos i estirant-la cap al seu objectiu, però sense mirar-la, ni diferenciar-se d’ella, sinó utilitzant-la com un allargament del seu cos, ja que com explica Anzieu (2004) el nen autista rebutja la comunicació perquè rebutja la separació del cos de la mare, el límit, perquè si aquest és percebut, l’envaeix el pànic.

En aquest sentit, podem entendre que la Jana, en les primeres sessions de psicomotricitat, comunicava sense paraules i ho feia a través de les externalitzacions sensorials que li permetien posar les vivències a fora del continent psíquic que no ha pogut construir-se en el nen amb autisme (Morral, 2016) i era degut a aquesta dificultat per sentir-se dins el seu cos que la Jana no podia fer-ne un ús que li permetés comunicar-se, sinó només externalitzar els afectes i vivències a través d’ell (Rota, 2015). Per això calia atendre aquest cos que expressava, per establir una relació amb la Jana que permetés ajudar-la a desenvolupar-se a partir de buscar recuperar les accions transformadores que tenen lloc entre la mare i el nen quan la mare dota d’acció els moviments reflexes del fill, establint l’acció com a diàleg, relació i transformació que ajuden al nen a entendre la seva unitat a partir de l’acció conjunta amb l’altre (Aucouturier, 2004). La interiorització de les primeres experiències de relació amb la mare faran de continent i organitzador de les sensacions i vivències del nadó, donant-los una forma estable i un significat (Houzel, 2004). Això es va fer a partir d’establir una relació significativa amb la psicomotricista que recollia i donava significat a totes les expressions que fes la Jana, encara que fossin desadaptades i indiferenciades (González et al., 2014). La psicomotricista posava paraules al que la Jana no podia expressar més que amb els moviments, postures i sons i era bonic veure, com explica Anzieu (2004) que quan

la “traducció” era correcta, funcionava com un embolcall sonor que aportava cohesió a la seva forma corporal i la Jana podia anar entrant en relació amb la psicomotricista. Tot significant les accions en la relació amb la psicomotricista, s’ha pogut acompanyar la Jana des de la inicial indiferenciació cap a la construcció de la seva identitat primerenca i el seu pensament progressivament més simbòlic que li han permès també fer un ús més funcional dels objectes.

Així, progressivament, com s’observa en la figura 1.A, la Jana va poder cada cop més, tolerar la proximitat de la psicomotricista, mirar-la i acceptar i realitzar les propostes que li feia, indicant això, una millora en la reciprocitat de la Jana, ja que anava adquirint una consciència de l’altre diferent d’ella mateixa, fet que li permetia realitzar activitats amb accions conjuntes amb l’altre (Morrall et al., 2012). Es pot observar a més a més, que pel que fa a la sol·licitud de la psicomotricista, qualitativament va canviar molt, ja que les aproximacions mostraven cada cop més intenció de comunicar-se, buscant-la amb la mirada i utilitzant també algunes paraules. Aquest progrés cal relacionar-lo amb l’evolució de les vocalitzacions: recollir aquestes manifestacions externes vocals i motrius, va fer que des de la quarta sessió aquestes presentsin una forma més clara de síl·labes de paraules que la psicomotricista anava significant, fet que va fer anar apareixent cerques intencionades de comunicació, amb l’aparició, a la sisena sessió, de paraules per fer algunes demandes (paraules com “més” i “va”). Això s’explica pel fet que imitar els sons i vocalitzacions dels nens, que tenen una finalitat d’interactuar amb l’altre, estimula la comprensió dels torns de comunicació i per tant ajuda a entendre’s com a diferent de l’altre, permetent que apareguin presímbols i que s’afavoreixi el llenguatge (Viloca et al., 2014).

Una de les paraules que va dir la Jana va ser “no”. L’aparició de la negació pren una gran importància en el procés de diferenciació i de construcció del jo, ja que segons Spitz (1985) és el tercer organitzador de la personalitat, en tant que és el primer símbol de comunicació semàntica adulta, que anuncia el desenvolupament de les funcions intel·lectuals superiors com l’abstracció al servei de l’adaptació i la destresa del nen i que porta a substituir l’acció per la comunicació.

D’altra banda, fixant-nos en l’estructura corporal de la Jana i la seva consciència del cos, s’ha observat també una evolució. Progressivament ha anat comprènent el seu límit físic i interioritzant la seva estructura i forma, de tal manera que ha pogut anar també, en aquest aspecte, diferenciant-se de l’espai i de l’entorn, podent organitzar més la seva activitat i desplaçament per l’espai i la seva interacció amb aquest. En les primeres sessions, el seu sosteniment i desplaçament vertical per l’espai s’alternava amb molts moments més hipotònics, on s’estava estirada per terra o damunt d’algun armari baix de la sala, de tal manera que semblava que hi estigués enganxada i, per tant, no diferenciada. La psicomotricista va centrar el seu treball a fer notar les parts de sosteniment del cos a la Jana: com els peus, les mans i el seu esquelet, la seva estructura física li permetien estar vertical. Així i com s’observa en la figura 1.B, les estones d’estar-se estirada van disminuir fins a desaparèixer després de la quarta sessió, prenent més pes la seva verticalitat. La conquesta d’aquesta verticalitat ha implicat, com explica Aucouturier (2004) la conformació més conscient de l’esquema corporal de la Jana, i ha millorat el seu ajustament postural i conductual, permetent-li tenir més control sobre el seu cos i la seva direccionalitat de tal manera que han pogut anar apareixent més manifestacions d’accés i actuació sobre l’entorn i conductes més exploratòries de l’espai. Alhora, tot i que des del principi apareixien aproximacions a enfilar-se a les espatlles, aquesta activitat va anar intensificant-se: la Jana passava a cada sessió més estona a dalt de l’espatllera, i buscava enfilar-se ben amunt. Aquesta intensificació es donava a mesura que la Jana se sentia més segura en la seva verticalitat i en la seva relació amb l’espai de la sala, perquè de fet, com explica Aucouturier (2004), enfilar-se és la confirmació d’aquesta seguretat amb el seu cos, ja que es desafia aquest equilibri aconseguit d’estar-se dempeus, requerint ajustaments musculars que van millorant la consciència dels suports i del propi cos.

Considerant l’evolució de la Jana en la seva relació amb els objectes i jocs, inicialment es troben moltes dificultats en el seu comportament. En l’autisme s’interioritzen moltes angoixes de caiguda al buit, de manera que es perd

la continuïtat psíquica i s'obstaculitza la construcció d'una unitat de plaer i la vivència del límit protector interioritzat; es bloqueja la construcció d'una identitat diferenciada i unitària (González et al., 2014) i queda bloquejat el desenvolupament cognitiu i afectiu (Aucouturier, 2004). Es va observar que a les sessions inicials, la Jana mostrava molta dificultat en jugar a caure o a saltar, en aproximar-se al buit de la caiguda i que tendia a aproximar aquesta por a través d'altres objectes, sentint-se'n indiferenciada: es quedava estirada i enganxada damunt del mobiliari provant de desequilibrar-se, a treure una extremitat cap al buit però mantenint la resta del cos ben enganxada damunt del moble sense arribar a caure; o aproximava aquesta caiguda a partir de veure altres objectes que queien. Podríem entendre que la Jana no estava fent un ús funcional dels objectes de la sala, sinó que en feia un ús idiosincràtic i indiferenciat propi dels nens amb autisme, que com descriu Tustin (1988), tendeixen a aferrar-se a objectes que experimenten com a parts del propi cos, omplint les seves carències psicològiques amb les sensacions que els hi aporten. Això, els fa dependents de la presència d'aquest objecte per sentir les estimulacions sensorials i, com que no desenvolupen l'espera, no poden desenvolupar tampoc el record, la imaginació i el pensament i les activitats simbòliques com el joc i per tant, l'ús dels objectes no els ajuda a apropar-se al món. Era important la intervenció centrada a ajudar la Jana a afrontar la por de la caiguda fent-la conscient a través de les paraules i del contacte, del seu cos i dels seus suports per caure i recolzar-se a terra, per interioritzar una unitat corporal i apropar la nena a una forma més funcional i simbòlica d'ús dels objectes, convertint la por a les caigudes en jocs. En la figura 1.C, s'observa l'evolució de com les conductes de caiguda indiferenciades i de cerca de límit indiferenciat van anar disminuint a mesura que augmentaven les formes de joc de caure i no caure i que les aproximacions a saltar es feien cada cop més presents.

Al final de les sessions, la Jana, que com s'ha dit, havia conquerit molt més la seva verticalitat i era més conscient de la seva estructura i unitat corporal, era capaç de jugar a caure i no caure, de desafiar la caiguda amb el seu propi cos i no a través d'altres objectes que queien: podia caure ella recolzant-se

amb els peus, col·locant les mans i podia enfilar-se a superfícies i estar-s'hi asseguda o dempeus (per tant, fent-ne una aproximació molt més funcional). A través de la presència constant de la psicomotricista i de trobar-se en un espai on jugar aquestes angoixes, ja que la sala proporcionava un context on poder donar sentit i contenir totes aquestes vivències (Morral, 2016), va poder anar-les superant i aquesta necessitat d'aferrar-se als objectes per sentir-se segura i existent va disminuir. La Jana, en la seva unitat completa i amb suports, amb el plaer del joc i de ser ella mateixa, podia jugar a desafiar les pors superant-les (Aucouturier, 2004) i així, va anar deixant enrere la nena amb grans angoixes i desconexió del seu cos, que necessitava altres objectes per apropar-se al món, com era al principi.

Aquesta evolució no va acabar aquí, perquè com veiem també en la figura 1.C, la Jana no només va superar la por a la caiguda jugant-la, sinó que la va poder desafiar intencionadament jugant a saltar, cada cop més i des de més amunt. Podem entendre un creixent grau de control, ja que la pèrdua dels suports externs no és accidental com en la caiguda, sinó intencional (Aucouturier, 2004). Aquests jocs de saltar, a partir de la sisena sessió, van ser jocs compartits amb la psicomotricista: la Jana esperava que la psicomotricista comptés fins a tres per llavors saltar i sortir corrent per la sala, rient i movent les mans celebrant el seu gran salt, la seva gran victòria. Va ser en aquest joc que va aparèixer també la paraula "Va!" quan la psicomotricista trigava a comptar-li. D'alguna manera, la integració de les seves vivències en la seva unitat va ser tal, que va poder fins i tot començar a aparèixer la interacció, l'acció compartida amb l'altre, l'espera i, per tant, les primeres formes de pensament simbòlic i de llenguatge; es va poder donar un significat emocional compartit a les vivències que l'ajudessin a construir la seva unitat corporal per sentir-se segura davant de les angoixes del procés de diferenciació (Morral, 2016).

Aquesta progressió de la caiguda des del mobiliari va anar estretament lligada a la progressió del joc amb els coixins de la sala, que aportaven més possibilitats per afrontar aquestes angoixes arcaïques i ajudar al procés de diferenciació. Per consolidar la seguretat en un mateix i viure amb plaer aquelles

vivències que abans eren angoixants, són molt importants jocs com la destrucció simbòlica de l'altre (Aucouturier, 2004), ja que la destrucció té implícita la posterior construcció. L'acció de destruir piles de coixins ha permès a la Jana, contenir el fantasma de destrucció (i les angoixes registrades al seu cos (Morral, 2016)) a un pla simbòlic i representacional i així, seguir endavant en el seu creixement (Aucouturier, 2004). Aquest joc s'ha mantingut al llarg de totes les sessions, però cal destacar que la intensitat i espai que ocupava en cada sessió va anar disminuint. A l'inici era una activitat que feia molt intensament, mentre que a les darreres sessions ja no necessitava aquesta destrucció simbòlica per entendre la seva estructura i ja no la buscava tant.

A mesura que aquest joc disminuïa, sentint-se ella més segura i integrada, va començar a provar de caure ella per damunt dels coixins: de forma indiferenciada, es col·locava com un coixí més al damunt dels altres i queia com els coixins. Aquesta activitat, veiem en la figura 1.D com va disminuir fins a desaparèixer entre les últimes sessions, a mesura que apareixien des de la quarta sessió, els jocs de caure de forma diferenciada. S'asseia damunt de la pila de coixins i des d'allà mirava la profunditat que tenia fins a terra, movia el cos endavant fent que el coixí es desestabilitzés i sentia la forta emoció de la sensació de caiguda. A la quarta sessió, va tenir lloc la possibilitat de canvi: va estar-se molta estona jugant aquest desequilibri sense acabar de caure, fins que la psicomotricista va afavorir la caiguda empenyent el coixí fent que la Jana quedés perplexa a terra uns instants, però de seguida va tornar a enfilarse a la pila de coixins i a jugar de nou. Va passar-se les dues sessions següents jugant molt aquesta caiguda, la qual també va començar a quedar enrere i a no ser viscuda tan intensament en superar aquella angoixa inicial i va preferir enfilarse a les espatlles (que li permetien arribar més amunt que els coixins) i saltar sola i junt amb la psicomotricista.

La Jana, experimentant el plaer de la caiguda, està en el camí d'una separació ben assumida i de la constitució d'una unitat de plaer que dóna continuïtat a la representació de si mateixa: la Jana s'ha fet cos a través dels objectes, coneixent-ne les seves qualitats i fent-ne un ús funcional i ara que

controla més el seu cos, pot explorar l'espai i seguir transformant-se a si mateixa (Aucouturier, 2004).

Jugar a amagar-se és un joc simbòlic d'asseguració profunda, ja que simbolitza la recerca de la presència i la por davant de l'absència; el nen busca amagar-se per ser retrobat, fet que li dóna seguretat de la seva existència a través del plaer del joc (Aucouturier, 2004). Entendre la presència de l'objecte quan aquest està amagat, ajuda a desenvolupar el nivell simbòlic del pensament, en tant que cal evocar i imaginar allò que no es percep instantàniament. El fet de guardar-se entre els coixins simbolitza alhora aquesta unitat i embolcall protector del nen (Aucouturier, 2004) i també amb el túnel es desenvolupa la comprensió del dins i el fora, del jo i el no-jo (altre), afavorint així la diferenciació. Per tant, el fet que com podem observar en la figura 1.D, la Jana hagi anat jugant més i més a amagar-se, implica que ha pogut anar afrontant i superant l'angoixa de desaparèixer gaudint la creixent seguretat de reaparèixer, de ser trobada per la psicomotricista una i una altra vegada i, per tant, consolidant la vivència d'ella mateixa com a ésser existent. Es va observar com inicialment la Jana no volia entrar a dins del túnel ni quedar amagada entre coixins; a mesura que la psicomotricista va afavorir aquestes situacions i que la Jana agafava més seguretat davant les angoixes, va començar a poder amagar-se una mica a dins del túnel. Va costar, però a la sisena sessió, la situació havia canviat tant que la Jana entrava i sortia una i una altra vegada del túnel, celebrant la seva presència corrent per la sala i movent les mans i a més, podia acceptar que la psicomotricista li anés situant el túnel en diferents llocs de la sala, fins i tot amb desnivells: és a dir, podia jugar a caure, jugant a desaparèixer per dins del túnel; podia afrontar dues angoixes a l'hora. Un moment molt interessant i bonic d'aquesta sisena sessió va ser quan la Jana estava a l'entrada del túnel, situada a dalt del plínton i veia per dins de la tela, el pendent que hi havia fins a baix: no s'atrevia a baixar. Va retrocedir i va apropar-se a una pila de coixins que hi havia i la va empènyer amb les mans, mirant-la. Va tornar cap al túnel, on la psicomotricista l'esperava i va dir-li "Els coixins han caigut, i ara la Jana podrà caure per dins del túnel?" i sí, la Jana

va poder caure per dins del túnel, sortint-ne després joiosa. La importància d'aquest joc (junt amb els altres) va ser tan gran, que al final d'aquesta sessió, es va quedar quieta i asseguda al costat de la psicomotricista, mirant-se-la, va dir: "Jana, Jana" mentre feia que sí amb el cap. La comprensió de si mateixa va ser tal, que va poder comunicar-la amb paraules dient el seu nom, mirant a la psicomotricista, afirmant-se encara més a si mateixa.

L'últim aspecte a considerar és el joc amb les peces de fusta. Aquest és un joc que es feia al final de la sessió per recollir i representar a nivell simbòlic les vivències experimentades i consolidar-les en el nivell simbòlic del pensament. S'esperava observar en el joc i ús que fes d'aquestes fustes, la progressió feta per la Jana al llarg de la sessió. I és així com ha sigut.

Com s'ha anat veient, inicialment la Jana tenia una presència molt indiferenciada de l'entorn, amb fortes angoixes al buit i a desaparèixer, que es manifestaven en les seves accions i interaccions amb la psicomotricista, on s'observava un rebuig per la interacció i l'aproximació d'aquesta en les seves activitats, una desorganització dels moviments i desplaçaments, un posicionament molt horitzontal en l'espai, estant estirada al damunt de les superfícies, amb molta dificultat per desprendre's del mobiliari i el terra i per tant amb molta dificultat per sentir-se com una unitat integrada i sòlida, depenent de la duresa i la presència dels objectes de l'entorn. A la fase final de les primeres sessions, la Jana no volia ni mirar-se les peces de fusta, però quan les va poder mirar i aproximar, ho va fer fusionant-s'hi. El primer que va fer amb les peces va ser posar-s'hi a dins. Com s'ha descrit anteriorment, les peces de fusta eren buides a l'interior, i el que la Jana feia era posar els peus i les cames per dins del forat de les peces. Es desplaçava per la sala arrossegant amb els peus les peces en les quals s'havia encaixat. Així mateix, davant d'una construcció de la psicomotricista, ella no agafava una altra peça i la posava al damunt, sinó que intentava posar-se ella al damunt com una peça més. No quedava clar on era el límit entre la Jana i les fustes, com no havia quedat clar durant la sessió on era el límit entre la Jana i l'armari, o entre la Jana i la cadira, o entre la Jana i

els coixins. Però com indica Tustin (1988), el que és important amb els nens amb autisme, és ajudar-los a fer un ús funcional i no idiosincràtic dels objectes, perquè només a través de l'ús funcional poden conèixer la naturalesa de l'objecte i entrar en relació amb el món real, alhora que es desenvoluparan la imaginació i el pensament.

Entre la segona i la tercera sessió va començar a canviar el tipus d'ús que en feia. Ja no buscava ser ella una peça més del joc, sinó que començà a destruir les construccions que feia la psicomotricista, primer apropant-les amb tot el cos (per tant encara de forma indiferenciada) i després amb les mans. Aquestes accions, apareguren al mateix temps que anaven apareixent les accions de tirar avall les piles de coixins i de començar a desafiar l'angoixa de la caiguda i del buit. La Jana representava amb l'ús que feia de les peces de fusta, la seva vivència d'afrontament de l'angoixa de la caiguda.

Entre la tercera i la quarta sessió, com s'observa en la figura 1.E, l'ús de les peces va canviar, moment en què també començaven a canviar les altres àrees de la sessió, tal com s'ha explicat. La Jana va poder començar no només a destruir, sinó a construir. El punt més àlgid d'aquesta activitat va ser durant la quarta sessió i la cinquena. La Jana, animada per la construcció de la psicomotricista, la destruï i de la destrossa començà a construir una construcció que arribà a ser tan alta i sòlida com ella. S'entén aquí el procés de la relació amb l'objecte que descriu Winnicott (2004), en què el subjecte, per poder fer ús de l'objecte, primer s'hi ha de relacionar, trobar-lo, destruir-lo i veure que sobreviu a la destrucció. Així com durant les sessions la Jana havia pogut jugar a caure des dels coixins, saltar des de les espatlleres i tot i caure, reincorporar-se, tornar-se a enfilar més amunt i tornar a caure, assegurant-se a ella mateixa, adquirint consciència de la seva estructura, integrant les vivències en la unitat de si mateixa i jugant les angoixes, podia al final de la sessió fer construccions simbòliques, tan sòlides i altes com ella. Construir implica una atenció i una immobilitat que contenen les descàrregues emocionals i afavoreixen la creació d'imatges mentals, assegurant la continuïtat del pensament

(Piaget, s.d. citat a Aucouturier, 2004). Era com si la Jana, apilant diferents peces tot donant-los unitat i estructura (integrant-les), estigués representant la creixent integració que sentia de les seves vivències, emocions i parts de la seva personalitat en la seva unitat identitària.

El progrés que ha fet la Jana ha sigut fantàstic, sobretot perquè s'ha vist com ella ha anat gaudint més de ser ella, de jugar fent un ús més funcional dels objectes, entrant en relació i interactuant amb la psicomotricista i construint-se a si mateixa, podent dir fins i tot el seu nom. Sembla que a través de l'espai que proporcionaven les sessions de psicomotricitat, com a "zona intermèdia" (Winnicott, 2004), la Jana ha pogut descobrir-se a si mateixa apropant els objectes de la realitat exterior des de l'ús de la seva realitat interior, a través de la relació amb la psicomotricista que ha acollit totes les seves accions i ha buscat establir un joc compartit amb la Jana. Aquesta continuïtat de si mateixa, s'ha anat desenvolupant amb les interaccions amb l'entorn que s'ha deixat transformar i que ha acollit la Jana tal com era. La Jana, ha pogut manifestar a través de l'expressivitat motriu, no només les seves angoixes, sinó també el plaer de ser ella mateixa, de construir-se i descobrir el món (Aucouturier, 2004).

Per acabar, caldria destacar algunes de les limitacions del treball. Ja que es tracta d'un estudi de cas, cal fer palès que tota la informació obtinguda no podrà ser generalitzada a la població ni permet per tant, predir que l'efecte de les intervencions estudiades pugui tenir els mateixos efectes en altres individus. Les conductes pròpies de la sessió es poden veure alterades pel fet de sentir-se observat. Per tal de controlar i reduir aquest biaix al mínim, es va explicar a la Jana la presència de l'observadora durant les sessions i es van fer unes sessions prèvies perquè la nena anés normalitzant la seva presència. Així mateix, seria recomanable realitzar un estudi de la fiabilitat entre-observadors. Finalment, s'han analitzat 7 sessions consecutives de tot el tractament i no la seva totalitat.

Indubtablement, és complex quantificar les conductes d'una nena en un procés terapèutic. Cal destacar, però, que entre les diferents opcions metodològiques, s'ha escollit la metodologia observacional, ja que segons Anguera

(2010), és la més indicada i amb menys inconvenients. A més, la rigorositat amb la qual s'ha registrat el material, creant un sistema de categories i la seva posterior codificació han generat unes dades que han permès donar resposta als objectius plantejats. De cara al futur, seria interessant ampliar aquesta investigació amb un major nombre de sessions i poder contrastar diferents subjectes per poder garantir la validesa i la fiabilitat de les dades obtingudes.

Ja per concloure, en aquest estudi hem observat, registrat i seguit l'evolució de les sessions de psicomotricitat per analitzar l'efecte de la pràctica psicomotriu terapèutica individual a una nena de 4 anys que presenta TEA. Aquesta intervenció ha estat centrada en l'atenció a les expressions motrius de l'infant, en la significació de les seves accions per part de la psicomotricista i en l'establiment d'una relació significativa amb ella, amb la finalitat d'ajudar-la a desenvolupar la seva identitat i a fer un ús funcional dels objectes. Els resultats suggereixen que, incidint en la motricitat, les expressions sensorials i l'ús dels objectes, la nena entrava en relació amb l'espai i amb l'altre, integrant les seves vivències en una unitat identitària cada cop més constituïda. També mostren com la psicomotricitat pot estimular el desenvolupament del pensament simbòlic de l'infant i contribuir a fer un ús més funcional i diferenciat dels objectes.

Alhora, aquest treball ha cercat mostrar que no es poden desvincular de l'experiència del cos les vivències psicològiques de les persones i que, centrant el treball en el moviment, es pot ajudar a desenvolupar-se aquells nens que han quedat encallats en el seu creixement emocional, relacional o psicològic, tot procurant, com indica Aucouturier (2004) que el nen sigui el subjecte actiu de la seva transformació. Tot això, amb la sort d'haver presenciat la bonica evolució d'una nena tendre i entranyable com la Jana.

Agraïments

Voldríem agrair especialment la col·laboració i tutorització en aquesta investigació de la psicòloga i professora de la Universitat de Barcelona Maria Josep Jarque Moyano.

Bibliografia

Anguera, MT.: “Posibilidades y relevancia de la observación sistemática por el profesional de la psicología”: *Papeles del Psicólogo*, 31 (1), pág. 122-130, 2010.

Anzieu, D.: *Yo Piel*. Biblioteca Nueva, Madrid, 2016.

Anzieu, D.: “Los significantes formales y el yo-piel”. A D. Anzieu (Ed.): *Las envolturas psíquicas*. Amorrortu Editores, Madrid, pág.15-37, 2004.

Arias, E.; Castelló, C.; Fieschi, E.; Mestres, M. i Soldevila, A.: “Investigación observacional: una experiencia de intervención en niños con TEA basada en la teoría de las neuronas espejo”: *Temas de psicoanálisis*, 7, pág. 1-34, 2014.

Arias, E.; Fieschi, E.; Castelló, C.; Miralbell, J.; Soldevila, A.; Sánchez-Caroz, E.; Anguera, M. T. i Mestres, M.: “Efectos de la imitación en la interacción social recíproca en un niño con Trastorno del Espectro Autista Grave”: *Revista de psicopatología y salud mental del niño y del adolescente*, 25, pág. 9-20, 2015.

Aucouturier, B.: *Los fantasmas de acción y la práctica psicomotriz*. Editorial Graó, Barcelona, 2004.

Bick, E.: “L'experiència de la pell en les relacions d'objecte primerenques”: *Revista Catalana de Psicoanàlisi*, X(1-2), pág. 77-81, 1993.

González, S.; Monreal, N.; Morral, À.; Vaimberg, T. i Viloca, Ll.: “El tratamiento de niños con trastorno del espectro autista”. Aportación multidisciplinar del Centre Terapèutic-Educatiu Carrilet: *Temas de psicoanálisis*, 7, pág. 18-23, 2014.

Graham, M.: *Mémoire de la danse*. Actes Sud, Arles, 2011.

Houzel, D.: “El concepto de envoltura psíquica” A D. Anzieu (Ed.): *Las envolturas psíquicas*. Amorrortu Editores, Madrid, pág. 38-67, 2004.

Lord, C.; Luyster, R. J.; Gotham, K. i Guthrie, W.: ADOS-2. Escala de Observación para el Diagnóstico del Autismo-2. Manual (Parte II): Módulo T (T. Luque, adaptadora). TEA Ediciones, Madrid, 2015.

Morral, À.: “El cuerpo del niño con trastorno del espectro autista. Algunas ideas sobre la comprensión y el abordaje”: *Revista Entre Líneas*, 38, pág. 23-30, 2016.

Morral, À.; Alcàcer, B.; Sánchez, E.; Mestres, M.; Farrés, N.; Monreal, N. i González, S.: *Comprensión y abordaje educativo y terapéutico del TEA*. Horsori Editorial, Barcelona, 2012.

Rota, J.: “El abordaje psicomotor en el funcionamiento psicótico infantil”: *Revista Entre Lineas*, 35, pág. 13-17, 2015.

Spitz, R. A.: *Una teoría genética de campo sobre la formación del yo*. Fondo de Cultura Económica, México, 1985.

Tustin, F.: “Psicoterapia con niños que no pueden jugar”: *International Review of Psycho-Analysis*, 15, pág. 93-106, 1988.

Viloca Ll. i Alcàcer, B.: “La psicoterapia psicoanalítica en personas con trastorno autista. Una revisión històrica”: *Temas de psicoanálisis*, 7, pág.1-18, 2014.

Winnicott, D. W.: *Realidad y juego*. Editorial Gedisa, Barcelona, 2005.